

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נא-נב, תש"ס-תשס"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

דו־משמעות ותפקידה בעיצוב מסרים סמויים

במאמר קצר זה נמקד את הדיון בדו־משמעות מכוונת מסוגים שונים. נראה מקרים שבהם המוען יוצר במכוון מבעים דו־משמעיים, מתוך כוונה שיישמרו שתי המשמעויות השונות של המבע. המשמעות הכפולה יוצרת מסר משתמע, מסר סמוי, שהמוען אינו מוסר אותו במפורש אך הוא מעוניין שהנמען יקלוט אותו. במקרים שיוצגו כאן המסר המשתמע הוא מסר של זהות, טענה של זהות: מן הטקסט משתמעת הטענה ששני הפירושים של המבע זהים או דומים. מסר סמוי כזה עשוי להופיע בטקסטים של שכנוע ולהוות חלק מכוחו השכנועי של הטקסט כולו. המבע הדו־משמעי יוצר רובד משמעות נוסף, הקשור בתכליתו השכנועית של הטקסט. הנמען אכן יבחר בסופו של דבר אפשרות אחת, שהיא הסבירה ביותר, אבל האפשרויות האחרות יוסיפו להדהד ויעניקו לטקסט רובד נוסף של משמעות.

פתרונה של דו־משמעות

לעתים קרובות נפתרת דו־משמעות על ידי ההקשר, כלומר ההקשר מאפשר לנמען לבחור מבין האפשרויות את הסבירה ביותר או את זו הנראית הולמת את ההקשר. יתרה מזו: הנמען עשוי להעניק למבע משמעות אחת מבלי שתעלה כלל בדעתו משמעות אפשרית אחרת. ניר (תשמ"ו) מבחין בין דו־משמעות פוטנציאלית לבין דו־משמעות ממשית. משפט כגון: "שכחתי לקחת כדור" הוא משפט שיש בו דו־משמעות פוטנציאלית, וללא הקשר דו־משמעות זו מתקיימת. אולם כשמשפט כזה נטוע בתוך הקשר, לא תמיד תתקיים דו־משמעות ממשית: בבואו בהקשר מילולי או נסיבתי ספציפי, עשוי המשפט להפוך לחד־משמעי. ככל שהרצף המילולי מהוקשר יותר, דהיינו ככל שההקשר שהמבע נתון בו הוא מלא ועשיר יותר, כן גדלים הסיכויים שהדו־משמעות הפוטנציאלית לא תתממש בפועל.

מאידך גיסא, חלק ניכר מן המבעים הדו־משמעיים הם מכוונים. דו־משמעות מכוונת אינה מיועדת להיפתר על ידי ההקשר, ולעתים קרובות היא אינה מיועדת להיפתר כלל. לעניין זה חשיבות מיוחדת בטקסט הספרותי, אף כי ניר (שם) מונה שימושים רבים של דו־משמעות מכוונת, שאינם ספרותיים. בלשון העיתונות אפשר למצוא מקרים רבים של דו־משמעות מכוונת במדורי הספורט,

במוספי הכלכלה של העיתונות הפופולארית ובמדורים העוסקים בתרבות הפופ – בעיקר בניסוח הכותרות. מקרים כאלה, טוען ניר (על פי יאקובסון), קשורים בעיקר בפונקצייה הפואטית של המבע. דהיינו אלה הם מבעים המנוסחים באופן שמושך את תשומת הלב אל השדר עצמו. השימוש במבע דו־משמעי הוא אחת מן הדרכים לעורר תשומת לב, למשוך את העין, ליצור אפקט הומוריסטי ולהגביר את מידת הזכירות של המסר.

אולם העובדה שהפונקצייה הפואטית מוזכרת בהקשר זה אין פירושה שמדובר בשעשוע לשון גרידא ושהתוכן הוא משני. בפרסומת המסחרית ובתעמולה הפוליטית, שהן שני סוגים של טקסט שכנועי, יש לכל אלה גם אפקט של שכנוע (ניר, תשנ"ד). להלן נציג מקרים אחדים שבהם לדו־משמעות של המבע יש תכלית ברורה של יצירת רובד משמעות נוסף, הקשור בתכליתו השכנועית של הטקסט כולו.

דו־משמעות מכוונת יוצרת מסרים סמויים

מאחר שדו־משמעות עשויה, כאמור, להיות מכוונת, יש לבדוק מהי תכליתה בכל מקרה. בדברינו להלן נצביע על מקרים שבהם לדו־משמעות תפקיד שכנועי מובהק: היא מעצבת מסר משתמע הפועל כאמצעי רטורי בטקסט.

המקרה הראשון שנציג קשור בדו־משמעות לקסיקלית מסוג הומוגראפיה. כידוע, דו־משמעות לקסיקלית של מבע נובעת מדו־משמעות של מילה מסוימת בתוך המבע. "מילה דו־משמעית" יכולה להיות מסוגים שונים: עשויה להיות בה דו־משמעות מסוג הומונימיה – הזדהות של צורה בין לקסמות שונות שאין ביניהן יחס סמנטי (כגון **כרוב** = 'מין ירק'; 'מלאך'); דו־משמעות מסוג פוליסמיה – לקסמה רב־משמעית כתוצאה ממעטקי משמעות מסוגים שונים, כגון מטאפורה (למשל **דרך** = 'שביל'; 'אורח חיים') או מטונימיה (**יצירה** = 'הפעולה'; 'התוצר'). מילים עשויות להיות הומופוניות – צורות הזהות בצלילן, לרוב עקב התבטלות ההבחנה בין הגאים שונים בהגייתם של הדוברים (**טחנה-תחנה**); ומילים עשויות להיות הומוגראפיות – צורות הזהות בכתיבתן בלבד (כגון **חבל** = חָבַל / חָבַל).

אלון (עמ' 2–3) מבחין בין שני סוגים של הומוגראפיה: (א) מילים שמתאפשר בהן אופן השלמה הגאי אחד, אולם אותו מימוש הגאי יחיד הוא דו־משמעי, המילים נהגות תמיד באותו אופן, אך לאותו צירוף צלילי יש שתי משמעויות, כגון הצורה **משפחתי** (=שם תואר בסיומת '־י' / שם עצם עם כינוי קניין). אלה הן מילים שהן גם הומוגראפיות וגם הומופוניות, לפי המינוח המקובל. (ב) מילים שמתאפשרים בהן כמה אופני השלמה הגאיים,

כגון **ספר** (=סֵפֶר/סֵפֶר/סֵפֶר ועוד). אלה הן מילים הומוגראפיות, שאינן הומופוניות.

אלון (שם) מתאר בהרחבה את האופן שבו הקורא בוחר בסופו של דבר את אופן הקריאה המבוקש. בדרך כלל מילים הומוגראפיות עשויות ליצור בעיה זמנית, שנפתרת מיד על ידי ההקשר התחבירי. אם נבחרה קריאה "שגויה", היא תתוקן כשיובהר ההקשר התחבירי המלא. במקרה שנציג להלן המצב הוא מורכב יותר. הוא ממחיש את הטענה כי לעתים נשמרות שתי קריאות של הטקסט היוצרות מסר משתמע.

• **צלם בהיכל**

במאמרו של אורי אורבך שנתפרסם ב"ידיעות אחרונות" (6.11.98) תחת הכותרת "צלם בהיכל", קראנו כך:

צלם בהיכל

צלמי המשטרה הנציחו בגלוי כנס של רבנים מהימין בבית המדרש של האדמו"ר מסדיגורא בתל אביב. ככה, באמצע כינוס חוקי, נכנס שוטר ומצלם את המשתתפים הנכבדים. צלם בהיכל.

יש להניח כי כותרתו של הטקסט תיקרא "צֶלֶם בהיכל", ביטוי כבול מטאפורי שמשמעותו דבר תועבה שמטמא את המקום שהוא מוכנס לתוכו. דרגת המילון הגבוהה של הצירוף מכוונת את הנמען באופן ברור לפרשנות זו. בהמשך הטקסט יתברר כי תיתכן קריאה נוספת – **צֶלֶם** ולא **צֶלֶם** – וקריאה זו היא ההולמת את ההקשר המידי של הטקסט. אולם תוך כדי תיקון ובחירה בקריאה השנייה, הקריאה הראשונה, המוטעית לכאורה, איננה נדחית כ"שגיאה", אלא ממשיכה לרחף ברקע וליצור רובד נוסף של משמעות. וכך, אף שבשום מקום בטקסט לא נכתב ש"הצלמים הם תועבה", הרעיון הזה מלווה את הקורא הודות לקריאה הראשונה של הכותרת. המסר המשתמע הוא "הצֶלֶם הוא צֶלֶם". הטענה המשתמעת היא כי יש זהות בין הצֶלֶם לבין הצֶלֶם. הטקסט לא רק שומר על שתי הקריאות של המילה, אלא אף יוצר מהן מסר משתמע של זהות ביניהן.

בדוגמה הבאה יש עירוב של סוגים אחדים של דו־משמעות לקסיקלית:

• **ברק נלחם למען ישראל** (שלט חוצות לקראת הבחירות, 1999)

יש כאן דו־משמעות שנוצרת בעקבות ההזדהות של צורת העבר עם צורת הבינוני בבניין נפעל (נִלָּחַם / נִלָּחֵם). שתי הצורות לא רק נכתבות באופן זהה (בכתיב הלא מנוקד), אלא גם נהגות כך. זוהי דוגמה להומוגראפיה מהסוג הראשון שתיאר אלון: מילים אלה הן גם הומוגראפיות וגם הומופוניות. אולם במקרה שאנו דנים בו מגויסת לצורך יצירת המסר המשתמע דו־משמעות

נוספת – הפוליסמיה: עניין הלחימה משמש בעברית של ימינו גם באופן מילולי כפשוטו וגם באופן מטאפורי – "לחימה" שאיננה קשורה בשדה קרב אמיתי, מוחשי. מכאן שההבדל בין צורת העבר לבין צורת הבינוני כרוך במקרה זה גם במעקב מטאפורי: הקריאה "נלחם" בעבר – מתייחסת לעברו הצבאי של ברק, ללחימה הממשית, למשמעות המילולית של המילה. ואילו הקריאה "נלחם" בהווה מתייחסת ללחימה מסוג אחר, הקשורה במשמעותה המטאפורית של המילה: עמידה נחרצת על עקרונות, וכדומה. כוונתו של המוען כאן לשמור על שתי המשמעויות האפשריות, ולטעון טענה משתמעת, שהיא טענה של דמיון: כפי שברק יָדע בעבר להילחם במובן הליטרלי, כך הוא יָדע להילחם בהווה גם במובן המטאפורי. טענה זו משמשת כאמצעי שכנוע ומוצאת את מקומה בקלות בתעמולת הבחירות של שנת 1999, כשהיא מצטרפת לתמונותיו של אהוד ברק מתקופת שירותו הצבאי ולאזכורים של הישגיו השונים בתקופה זו.

והרי דוגמה נוספת מתחום התעמולה הפוליטית:

• **נותנים את הנשמה למדינה** (סיסמת המפד"ל בבחירות 1999)

סיסמה זו אף היא מורכבת וכוללת סוגים אחדים של דר־משמעות, ביניהם גם דר־משמעות תחבירית־מבנית. הצירוף **נותנים את הנשמה** יכול להיקרא כצירוף כבול שבסלנג, שמשמעותו: 'עושים מאמצים גדולים', 'מקריבים קרבן אישי ומוותרים על הנאות פרטיות'. במקרה זה **למדינה** משמש כמעין תיאור תכליתי: כל זה נעשה "למען המדינה". אולם הצירוף **נותנים את הנשמה למדינה** יכול להיקרא גם כצירוף חופשי של פועל ומשלימיו, במשמעות מעין: 'הם שנותנים למדינה את נשמתה, בזכותם יש נשמה למדינה'. במקרה זה **למדינה** הוא משלים מוצרך דאטיבי של הפועל **נותנים**. שתי קריאות אלה טומנות בחובן שתי תשובות שונות לשאלה נוספת – מהי **הנשמה**: נשמתם של בני האדם הפועלים למען המדינה, או "נשמתה" המטאפורית של המדינה.

אף כאן, המבע מנוסח כך ששתי הקריאות האפשריות יישמרו ויעצבו יחד טענה סמויה של זהות: אורח החיים של אלה ש"נותנים את הנשמה" למען המדינה הוא שנותן למדינה את נשמתה, את אופייה המיוחד.

שאלה נוספת, שלא נוכל להעמיק בה במסגרת מצומצמת זו, היא שאלת הרב־משמעות שבצורת הבינוני **נותנים**. צורה זו עשויה להיות מובנת כהיגד המתאר מה עושים אנשי המפד"ל: הם נותנים את הנשמה למדינה. מאידך, השימוש בצורת הבינוני ללא נושא־פועל מאפשר גם הבנה אחרת של המשפט, כקריאה מעוררת לפעולה: יש לתת את הנשמה למדינה, קריאה המתקבלת כהגיגנית בטקסט פוליטי בתקופה של טרום בחירות.

המקרה האחרון שנדון בו לקוח מלשון הפרסומת המסחרית. חשיבותם של המסרים הסמויים בעיצוב הלשוני של מודעות פרסומת הוצגה בהרחבה על ידי טרומר. טקסטים אלה אף הם טקסטים של שכנוע, והפונקציה השלטת בהם היא הפונקציה הקונאטיבית (במונחים של יאקובסון, ראה ניר, תשנ"א). אלה הם טקסטים המכוונים להשפיע על פעולותיו של השומע, דהיינו הדובר מבצע באמצעותם פעולת דיבור הנחייתית (סרל, עמ' 13–14). מאחר שפעולת דיבור הנחייתית טומנת בחובה איום על עצמאותו של השומע, טבעי הדבר שהיא תנוסח בניסוח עקיף. נראה דוגמה לסיסמת פרסומת המנוסחת ניסוח דו־משמעי, באופן שמבליע טענה של זהות. לטענת הזהות הסמויה יש גם כאן תפקיד שכנועי.

- **או שאתה מחובר או שאתה מנותק!** (מודעת פרסומת ל"אינטרנט זהב", 5.3.99)

המילה **מנותק** היא פוליסמית ומאפשרת שתי קריאות: ליטראלית או מטאפורית. במידה מסוימת אף המילה **מחובר** עשויה להתפרש בשתי דרכים, אם כי השימוש המטאפורי שלה נראה נדיר יותר מן השימוש המטאפורי של **מנותק**. הטקסט הוא חלק ממודעה גדולה המשתרעת על פני עמוד שלם וכוללת גם איורים המקשרים את הטקסט אל עולם האינטרנט. ההקשר של חיבור לאינטרנט מציע קודם כל את הקריאה במשמעה המילולי: או שאתה מחובר לאינטרנט או שאתה מנותק מהאינטרנט. אבל פסוק מעין זה הוא פסוק טאוטולוגי מסוג: או ש־x או שלא x. מאחר ש**מחובר ומנותק** הם הפכים כמעט מושלמים, מובן שאתה יכול להיות מחובר או מנותק, ואין אפשרות שלישית. פסוקים טאוטולוגיים מסוג זה אינם טוענים למעשה כל טענה חדשה, ובמונחים של גרייס יש בהם הפרה של כלל הכמות. לפיכך הם מחייבים את הנמען להציע קריאה אחרת או הבנה אחרת של משמעות המשפט. משמעות אחרת כזו תישען בדרך כלל על משמעות אלטרנטיבית של אחד מן הרכיבים (ראה הורביץ, עמ' 231). במקרה הזה יכול הנמען לבחור באפשרות של משמעות מטאפורית למילה **מנותק**. קריאה כזו תיתן למשפט משמעות ממשית, כלומר כמות האינפורמציה שבו תהיה מספקת. אולם כמו במקרים הקודמים שתיארנו, גם במקרה זה, הקריאה הראשונה (הליטראלית) אינה נדחית כ"שגויה", אלא היא דווקא נשמרת, וביחד עם הקריאה השנייה (המטאפורית) היא יוצרת טענה שכורכת את שתי המשמעויות יחד: להיות מנותק מהאינטרנט פירושו להיות מנותק מן העולם, מן החברה המודרנית, מן הקדמה. המסר המשתמע, הטענה הסמויה המשתמעת היא טענה של זהות: הניתוק הליטראלי והניתוק המטאפורי הם היינו הך. הניתוק מן האינטרנט דומה לניתוק מן העולם.

לסיכום, בטקסטים פוליטיים ובפרסומת המסחרית יש חשיבות גדולה לאותם מסרים שאינם מפורשים על פני השטח. המסרים הסמויים, המשתמעים, עשויים להיות מעוצבים בדרכים שונות. הדרך המיוחדת שתיארנו את אופן השימוש בה היא יצירת מבעים דר־משמעיים. דר־משמעות כזו מכוונת שלא להיפתר אלא דווקא להישמר. שתי הקריאות השונות של המבע נשמרות בתודעתו של הנמען ויוצרות מסר משתמע. המסר המשתמע הוא מסר שיש בו טענה של זהות: מן הטקסט משתמעת הטענה ששני הפירושים של המבע זהים או דומים. המסר המשתמע פועל כאמצעי רטורי ומהווה חלק מכוחו השכנועי של הטקסט כולו. לדו־משמעות של המבע יש תכלית של יצירת רובד משמעות נוסף, סמוי, המשרת את תכליתו השכנועית של הטקסט.

בחלק מן הדוגמות המורכבות שלעיל מבהיר הניתוח כי הדו־משמעות של המבע עשויה לנבוע בעת ובעונה אחת ממקורות שונים. מבעים רבים כוללים כמה סוגים של דר־משמעות, שלעתים כרוכים זה בזה. מצב זה מאשר ומחזק את טענתנו של ניר כי לצורך תיאור הטיפוסים השונים של דר־משמעות דרוש מודל מורכב ומתוחכם שיביא בחשבון הבחנות מכל הסוגים: לקסיקליות, תחביריות, טקסטואליות, פרגמאטיות ורטוריות.

רשימה ביבליוגרפית

- ע' אלון, העברית הכתובה הבלתי מנוקדת, באר־שבע תשנ"ה • מ' הורביץ, הצד הלשוני של המטבע, אבן־יהודה 1999 • פ' טרומר, "המסר הסמוי בלשון הפרסומת המסחרית", לשוננו לעם מה (תשנ"ד), ד, עמ' 157–165 • ר' יאקובסון, "בלשנות ופואטיקה", הספרות ב (1970) 2, עמ' 274–285 • ר' ניר, "תופעות של דר־משמעות בעברית העיתונאית בת־זמננו", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, כך א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 55–62 • ר' ניר, "הצריר הלשוני במשלב הפרסומת העברית", בתוך: מ' גוש־גוטשטיין, ש' מורג, ש' קוגוט (עורכים), שי לחיים רבין, ירושלים תשנ"א, עמ' 235–255 • ר' ניר, רטוריקה אלקטוראלית בישראל – אנטומיה של סיסמת בחירות, דו"ח מחקר של האוניברסיטה הפתוחה, תל־אביב תשנ"ד • H. P. Grice, "Logic and Conversation", in: P. Cole & J. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*, New York 1975, pp. 41–58 • J. R. Searle, *Expression and Meaning, Studies in the Theory of Speech Acts*, Cambridge 1979